

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Довідник із застосування статті 2 Протоколу № 1
до Європейської конвенції
з прав людини

Право на освіту

Оновлено 30 квітня 2017 року

Видавці або організації, які бажають повністю або частково перекласти і/або відтворити цей довідник у вигляді друкованого або електронного (в мережі Інтернет) видання, мають звертатись за адресою publishing@echr.coe.int для ознайомлення з умовами отримання дозволу.

Щодо будь-яких питань стосовно запланованого перекладу довідників з практики Суду просимо звертатись до документу [Traductions en cours](#).

Цей довідник був укладений Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта і не є обов'язковим для Суду. До нього можуть бути внесені редакційні зміни.

Роботу над першим варіантом тексту, який регулярно оновлюватиметься, було завершено у січні 2016 року. Останнє оновлення було зроблене 30 квітня 2017 року.

Цей довідник можна завантажити за наступною адресою: <www.echr.coe.int> (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guides sur la jurisprudence).

Щодо інформації стосовно нових видань просимо перевірити рахунок Суду у Twitter: <<https://twitter.com/echrpublication>>.

Цей переклад опублікований за домовленістю з Радою Європи та Європейським судом з прав людини і є виключною відповідальністю перекладача.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2017 рік

Зміст

Передмова	4
I. Загальні принципи.....	5
A. Структура статті 2 Протоколу № 1.....	5
B. Зміст і обсяг статті 2 Протоколу № 1	5
C. Принципи тлумачення	6
II. Право на освіту	7
A. Принцип права на освіту	7
B. Обмеження у доступі до освіти.....	7
1. Мова	8
2. Правила вступу і вступні іспити	8
a. Правила вступу	8
b. Обов'язкові вступні іспити з <i>numerus clausus</i>	9
c. Анулювання успішного результату вступних іспитів	9
3. Плата за навчання	9
4. Громадянство	9
5. Мінімальний вік, необхідний для отримання диплому про освіту	10
6. Питання, пов'язані з правосуддям.....	10
a. Позбавлення свободи.....	10
b. Кримінальне розслідування.....	10
c. Вислання і видворення	10
7. Здоров'я	11
C. Дискримінація у доступі до освіти	11
1. Особи з обмеженими можливостями	12
2. Адміністративний статус і громадянство	13
3. Етнічне походження.....	13
III. Повага до прав батьків	14
A. Сфера застосування	14
B. Можливість звільнення від навчання.....	15
C. Зовнішні релігійні символи	16
Перелік цитованих справ	18

Передмова

Цей довідник є складовою серії довідників з практики Європейського суду з прав людини (далі - «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), опублікованих цим Судом для інформування фахівців з права щодо постановлених ним засадових рішень. З цією метою у довіднику проаналізовано і підсумовано практику Суду стосовно статті 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини (далі «Конвенція» або «Європейська конвенція») станом на 30 квітня 2017 року. Читач знайде у ньому ключові принципи, напрацьовані у цій галузі, а також відповідні прецеденти.

Процитовані рішення Суду були обрані поміж визначними, важливими і/або останніми рішеннями щодо суті і щодо прийнятності*.

Рішення Суду не лише розглядають проблеми у заявах, з якими до нього звернулись, але й допомагають у значно ширшому обсязі висвітлювати, захищати і розвивати положення Конвенції; ці рішення допомагають також державам дотримуватись зобов'язань, котрі вони взяли на себе як держави-учасниці Конвенції (*Ірландія проти Сполученого Королівства*, 18 січня 1978 року, § 154, série A № 25). Тож запроваджена Конвенцією система має на меті задля громадського інтересу вирішувати питання, що стосуються правопорядку, вдосконалюючи таким чином норми захисту прав людини і напрацьовуючи у цій галузі практику для всього загалу держав-учасниць Конвенції (*Konstantin Markin проти Росії* [ВП], № 30078/06, § 89, CEDH 2012).

Цей довідник містить посилання за ключовими словами для кожної цитованої статті Конвенції або додаткових Протоколів до неї. Юридичні питання, порушені у кожній справі, узагальнені у [Переліку ключових слів](#), складеному на основі тезаурусу, який містить терміни, безпосередньо взяті (переважно) з тексту Конвенції і Протоколів до неї.

[База даних HUDOC](#) рішень Суду дозволяє здійснювати пошук за ключовими словами, завдяки чому ви зможете знайти підбірку документів з подібним юридичним змістом (мотивування і висновки Суду у кожній справі підсумовані за ключовими словами). Ключові слова до кожної справи містяться у довідковій картці документу. Усі необхідні пояснення можна знайти у [посібнику з користування HUDOC](#).

* Цитовані рішення Суду можуть бути однією і/або двома офіційними мовами Суду і Європейської комісії з прав людини (французькою і англійською). Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(dés.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

I. Загальні принципи

Стаття 2 Протоколу № 1 – Право на освіту

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.»

Ключові слова у HUDOC

Droit à l'instruction (P1-2) – Respect des convictions religieuses des parents (P1-2) – Respect des convictions philosophiques des parents (P1-2)

A. Структура статті 2 Протоколу № 1

1. Перше речення статті 2 Протоколу № 1 гарантує загальне особисте право на освіту. Друге речення цієї статті 2 гарантує право батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.
2. Стаття 2 Протоколу № 1 є одним цілим з домінуючим першим реченням, а право, гарантоване другим реченням, спирається на основоположне право на освіту (*Campbell i Cosans проти Сполученого Королівства*, § 40).

B. Зміст і обсяг статті 2 Протоколу № 1

3. Стаття 2 Протоколу № 1 відрізняється своїм негативним формулюванням, котре означає,¹ що держави-учасниці не визнають право на освіту, яке зобов'язувало б їх організувати за власний кошт або субсидувати освіту визначеного виду або рівня (*Affaire «relative à certains aspects du régime linguistique de l'enseignement en Belgique»* («Бельгійська мовна справа»), § 3, стор. 31). Отже, держави не несуть жодного позитивного зобов'язання створювати державну систему освіти або субсидувати приватні школи. Ці питання залишені на їхній розсуд.
4. Проте зі сказаного не можна робити висновок, що держава зобов'язана виключно утримуватись від порушень цього права і не несе жодного позитивного зобов'язання, аби забезпечити дотримання права, захищеного статтею 2 Протоколу № 1. Це положення гарантує право як таке, котре має власний зміст і зобов'язання, які з нього випливають. Тому держави не можуть заперечувати право на освіту стосовно освітніх закладів, які вони вирішили заснувати або дозволити.
5. Проте, право на освіту не є абсолютним, оскільки може підпадати під очевидно дозволені обмеження, беручи до уваги, що це право «за своїм характером потребує регламентування з боку держави» (*ibidem*, § 5, стор. 32; див. також, *mutatis mutandis*, *Golder проти Сполученого Королівства*, § 38; *Fayed проти Сполученого Королівства*, § 65). Отже, державні органи мають у цій галузі певну можливість розсуду, проте саме Суд має повноваження постановляти рішення в останній інстанції щодо дотримання вимог, передбачених Конвенцією. Аби упевнитись, що запроваджені обмеження не урізають згадане право настільки, що порушують

1. Це підтверджують підготовчі роботи (див., зокрема, документи CM/WP VI (51) 7, стор. 4, і AS/JA (3) 13, стор. 4). Таким чином, відмовившись від «позитивного формулювання», ухваленого Асамблеєю Ради Європи у серпні 1950 року, держави-учасниці вирішили уникнути можливого тлумачення першого речення статті 2 Протоколу № 1 як такого, що зобов'язує держави вживати дієвих заходів, спрямованих на те, щоб особи могли отримувати ту освіту, яку бажають, і самостійно створювати освітні заклади або ж субсидувати приватну систему освіти.

саму його сутність і позбавляють його ефективності, Суд має переконатись, що такі обмеження є передбачуваними для зацікавленої особи і переслідують законну мету (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 154).

6. На відміну від статей 8 - 11 Конвенції, дозволені обмеження у сфері дії статті 2 Протоколу № 1 не прив'язані до вичерпного переліку «законних цілей». Водночас, подібне обмеження узгоджується зі згаданою статтею тільки тоді, коли існує розумний пропорційний зв'язок між застосованими засобами і переслідуваною метою (*ibidem*, §§ 154 і далі).

7. Конвенція має прочитуватись як єдине ціле, і її стаття 2 Протоколу № 1 становить, принаймні стосовно другого речення, *lex specialis* порівняно зі статтею 9 у питаннях освіти і виховання (*Folgerø і Інші проти Норвегії* [ВП], § 84; *Lautsi і Інші проти Італії* [ВП], § 59 і *Osmanoğlu і Kocabaş проти Швейцарії*, §§ 90-93).

С. Принципи тлумачення

8. У демократичному суспільстві право на освіту, необхідне для реалізації прав людини, займає настільки визначальне місце, що обмежувальне тлумачення першого речення статті 2 Протоколу № 1 суперечить меті і предмету цього положення (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 137; *Timichev проти Росії*, § 64).

9. Права, визнані відповідно до статті 2 Протоколу № 1, мають тлумачитись у світлі не лише двох речень цього положення, але й інших положень Конвенції, зокрема статей 8, 9 і 10 Конвенції, котрі проголошують право кожного, у тому числі батьків і дітей, «на повагу до приватного і сімейного життя», «на свободу думки, совісті і релігії» і на «свободу отримувати і поширювати інформацію і переконання» (*Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проти Данії*, § 52). Водночас, стаття 2 Протоколу № 1 також тісно пов'язана зі статтею 14 Конвенції і заборонаю дискримінації.

10. Для тлумачення понять, які містяться у статті 2 Протоколу № 1, Суд у своїй практиці вже спирався на міжнародно-правові документи, такі як, поміж іншим, Загальна декларація прав людини (1948 рік), Конвенція про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти (1960 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 рік), Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1966 рік), Конвенція про права дитини (1989 рік) (*Catan і Інші проти Молдови і Росії* [ВП], §§ 77-81), Конвенція про визнання кваліфікації з вищої освіти у європейському регіоні (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 66), Конвенція ООН про права дитини (1989 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Європейська соціальна хартія (переглянута) (*Понотаруові проти Болгарії*).

II. Право на освіту

Стаття 2, перше речення, Протоколу № 1

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. (...)»

Ключові слова HUDOC

Droit à l'instruction (P1-2)

A. Принцип права на освіту

11. Навчання і освіта передбачають доступ до закладів шкільної освіти, які існують у даний час (*Affaire linguistique belge*, § 4, стор. 31), передання знань і інтелектуального розвитку (*Campbell i Cosans проти Сполученого Королівства*, § 33), як і можливість, завдяки офіційному визнанню завершеного навчання, отримати переваги від отриманої освіти, відповідно до чинної у кожній державі нормативно-правової бази (*Affaire linguistique belge*, §§ 3-5, стор. 30-32), наприклад, шляхом отримання диплому. Проте відмова визнати пройдений за кордоном спеціалізований курс з медицини через невідповідність встановленим умовам не є порушенням статті 2 Протоколу № 1 (*Kök проти Туреччини*, § 60).

12. Стаття 2 Протоколу № 1 стосується як початкової шкільної освіти (*Sulak проти Туреччини* (déc.)), так і повної середньої освіти (*Kıncı проти Туреччини* [ВП], § 278), вищої освіти (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 141; *Mürsel Eren проти Туреччини*, § 41) і фахової освіти. Тому суб'єктами права, передбаченого статтею 2 Протоколу № 1, є як діти, так і дорослі, тобто, будь-яка особа, котра бажає скористатись правом на освіту (*Velyo Veleв проти Болгарії*).

13. Окрім того, держава несе відповідальність як за державні, так і приватні школи (*Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen проти Данії*). До того ж, держава не може делегувати приватним інституціям або особам обов'язки гарантувати право на освіту для кожного. Стаття 2 Протоколу № 1 гарантує право відкривати приватні школи і забезпечувати їх діяльність, проте держави не несуть позитивного зобов'язання субсидувати особливий вид освіти (*Verein Gemeinsam Lernen проти Австрії* (déc.)). Водночас, не можна вважати, що друге речення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції передбачає вступ дитини до приватної школи (*Sanlısoy проти Туреччини* (déc.)). Зрештою, держава несе позитивне зобов'язання захищати учнів від жорстокого поводження у державних і приватних школах (*O'Keefe проти Ірландії* [ВП], §§ 144-152).

14. Право на освіту за своїм характером вимагає регламентування з боку держави, котре може змінюватись з часом і залежно від місця, відповідно до потреб і ресурсів громади і конкретних осіб. Таке регламентування не повинне у жодному випадку спричиняти порушення суті права на освіту або суперечити іншим правам, захищеним Конвенцією. Конвенція вимагає також справедливої рівноваги між забезпеченням загального інтересу громади і повагою до основоположних прав людини (*Affaire linguistique belge*, § 5, стор. 32).

B. Обмеження у доступі до освіти

15. Обмеження права на освіту існують, хоча зі статті 2 Протоколу № 1 не випливає жодного явного обмеження. Проте такі обмеження не повинні порушувати суті права на освіту і позбавляти його ефективності. Ці обмеження повинні бути передбачені законом і мають переслідувати законну мету, незважаючи на те, що у сфері дії статті 2 Протоколу № 1 не існує вичерпного переліку «законних цілей» (*Leyla Şahin проти Туреччини*, § 154).

16. Також право на освіту не виключає застосування дисциплінарних заходів, зокрема, тимчасового або остаточного виключення з навчального закладу за списування (*Sulak проти Туреччини* (déc.)) або за погану поведінку (*Whitman проти Сполученого Королівства* (déc.)).

17. Суд залишив без задоволення через відсутність «суттєвої шкоди» (стаття 35 § 3 b) Конвенції) заяву щодо тимчасового виключення зі школи (див. особливі обставини у справі *C.P. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

1. Мова

18. Стаття 2 Протоколу № 1 не уточнює, якою мовою має забезпечуватись освіта, аби було дотримане право на освіту. Водночас, право на освіту втратить сенс, якщо воно не передбачатиме для його носія право отримувати освіту мовою або мовами (залежно від ситуації) національних меншин (*Affaire linguistique belge*, § 3, р. 31).

19. Так справа *Catan і Інші проти Молдови і Росії* [ВП] стосувалась порушення права на освіту через примусове закриття шкільних закладів внаслідок мовної політики сепаратистських органів влади і через послідовне переслідування після відновлення цих шкіл. Немає жодних підстав вважати, що подібні заходи переслідували законну мету. Велика Палата підкреслила основоположну важливість початкової і середньої освіти для особистого розвитку і майбутнього успіху дитини. Вона нагадала про право отримувати освіту своєю рідною мовою. Держава, яка на той час здійснювала фактичний контроль над згаданим адміністративним органом, незважаючи на те, що вона ні прямо, ні опосередковано не втручалась у його мовну політику, несе відповідальність за порушення права на освіту.

20. Тимчасове виключення студентів, котрі попросили керівництво університету про запровадження факультативного курсу курдської мови, також становить порушення (*Irfan Tetel і Інші проти Туреччини*).

2. Правила вступу і вступні іспити

21. Відмова держави гарантувати доступ до шкільного закладу може становити порушення права на освіту (*Campbell і Cosans проти Сполученого Королівства*).

22. Проте, Суд визнає пропорційність певних обмежень для права на доступ до освіти.

а. Правила вступу

23. Держава може запровадити правила вступу до освітніх закладів. Проте, несподівані зміни правил вступу до університету, без коригуючих перехідних заходів, може становити порушення статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Протоколу № 1 (*Altınay проти Туреччини*, §§ 56-61). Так, беручи до уваги відсутність можливості для заявника передбачити зміни до правил вступу до закладів вищої освіти і відсутність будь-яких коригуючих заходів, які могли би бути застосовані у його випадку, оспорювана різниця у ставленні зменшила право заявника на доступ до вищої освіти, позбавивши його дієвості, і, отже, не була розумно пропорційною до переслідуваної мети.

24. Не було визнане відмовою у праві на освіту обмеження права на доступ до вищої освіти для студентів, які вже отримали рівень університетської освіти, необхідний для того, аби якнайліпше скористались запропонованими навчальними дисциплінами (*X. проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії). У цій справі заявник не склав іспити за перший рік і не відвідував обов'язкові дисципліни. Університет вирішив, що він не досяг достатнього рівня, аби повторно пройти курс першого року навчання, але й не заперечував проти того, аби він вивчав іншу дисципліну.

25. Окрім того, держава може встановити максимальну тривалість навчання в університеті. У рішенні Комісії *X. проти Австрії* австрійська держава встановила максимальну тривалість навчання на медичному факультеті у сім років і відмовила заявнику у вступі на усі медичні факультети через те, що протягом встановленого строку він не зміг отримати диплом.

б. Обов'язкові вступні іспити з *numerus clausus*

26. Законодавство, яке передбачає вступні іспити з *numerus clausus* для вступу на медичні і стоматологічні факультети університетів (державних і приватних), не становить порушення права на освіту (*Tarantino і Інші проти Італії*). Наприклад, коли вступний екзамен передбачає оцінку кандидатів на підставі визначених критеріїв, аби визначити найуспішніших абітурієнтів, то це є пропорційним заходом, який гарантує мінімальний і достатній рівень університетської освіти. Щодо власне *numerus clausus*, то його існування виправдане можливостями і потенціалом університетських ресурсів, а також потребами суспільства у певній професії.

с. Анулювання успішного результату вступних іспитів

27. Анулювання успішного результату вступних іспитів абітурієнта до університету з огляду на посередні результати, яких він досяг у попередні роки, спричинило порушення права на освіту (*Mürsel Eren проти Туреччини*). Це рішення було позбавлене правових і раціональних підстав і тому містило ознаки неправомірності.

3. Плата за навчання

28. Держава може мати законні підстави до певного рівня, але не цілковито, обмежити користування вартісними на ресурси громадськими послугами у галузі освіти. Чим вищим є рівень освіти, тим ширшою є можливість розсуду держави, тобто зворотно пропорційно до важливості, яку має освіта для відповідних осіб і для суспільства загалом. Так шкільна освіта відіграє все важливішу роль в успішному розвитку особистості і її соціальній і професійній інтеграції. Можливі обмеження у доступі до неї не повинні, зокрема, породжувати дискримінаційний механізм, який суперечив би статті 14 Конвенції (*Ponomaryovi проти Болгарії* – див. нижче параграф 41).

4. Громадянство

29. Не можна посилатись на право на освіту, аби дозволити іноземцям в'їзд або проживання на національній території (*Étudiants étrangers проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії, § 4). У цій справі вислання студента-іноземця в принципі не становило порушення його права на освіту, з огляду на те, що згадане право стосується перш за все початкової освіти.

30. Водночас, тільки дуже вагомі міркування можуть змусити Суд вважати сумісною з Конвенцією різницю у ставленні, засновану виключно на громадянстві. Право на освіту безпосередньо захищене Конвенцією і стосується громадської послуги дуже особливого характеру, яка служить добробуту не лише осіб, котрі нею користуються, але й усього суспільства, і демократичний вимір якої стосується інтеграції меншин (*Ponomaryovi проти Болгарії*).

31. Так у справі *Timichev проти Росії* дітям заявника відмовили у доступі до школи, до якої вони ходили протягом останніх двох років. Справжня причина цієї відмови полягала у тому, що батько відмовився від карти мігранта, котру раніше мав, внаслідок чого було скасоване його право на внесення до реєстру осіб, які проживають у місті. Водночас, відповідно до російської правової системи, право дітей на освіту не могло залежати від місця проживання їхніх батьків. Тому Суд вирішив, що дітей заявника було позбавлено права на освіту, визнаного внутрішнім правом.

5. Мінімальний вік, необхідний для отримання диплому про освіту

32. Суд визнав неприйнятною як явно необґрунтовану заяву, у якій оскаржувався обов'язок мати диплом про початкову освіту, перш ніж проходити шкільний курс з вивчення Корану (*Çiftçi проти Туреччини* (déc.)). Цей обов'язок передбачав набуття завдяки початковій шкільній освіті певної «зрілості» неповнолітніми, які бажали пройти релігійне навчання у рамках курсу з вивчення Корану. Ця законодавча вимога і попередня умова мала на меті обмежити здійснення можливого навернення неповнолітніх, які перебувають у віці, коли задають багато запитань і можуть легко потрапити під вплив під час уроків з вивчення Корану.

6. Питання, пов'язані з правосуддям

а. Позбавлення свободи

33. Особи, позбавлені свободи на законних підставах, продовжують користуватись усіма основоположними правами і свободами, гарантованими Конвенцією, за винятком права на свободу. Тож вони мають право на освіту, гарантоване статтею 2 Протоколу № 1. Так відмова записати підозрюваного до школи, розміщеної у пенітенціарному закладі, становить порушення статті 2 Протоколу № 1 (*Velyo Velez проти Болгарії*). Водночас, в'язні не можуть посилаються на статтю 2 Протоколу № 1, аби вимагати від держави зобов'язання організувати особливий різновид освіти або навчання в межах тюрми.

34. Те, що заявнику протягом строку, котрий відповідав строку позбавлення волі після проголошення вироку суду, заборонили продовжувати навчання в університеті, не можна тлумачити як позбавлення права на освіту у розумінні статті 2 Протоколу № 1 (*Georgiou проти Греції* (déc.); *Durmaz i Інші проти Туреччини* (déc.); *Arslan проти Туреччини* (déc.)). Водночас, Суд проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану заяву стосовно неможливості для заявника завершити останній рік навчання у середній школі під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі (*Epistatu проти Румунії*).

б. Кримінальне розслідування

35. У справі *Ali проти Сполученого Королівства* Суд констатував, що виключення учня з середньої школи протягом тривалого часу з причини проведення кримінального розслідування інциденту, що стався у цьому закладі, може не становити порушення права на освіту, якщо таке виключення відповідає принципу пропорційності. Дійсно, заявник був виключений тільки до завершення кримінального розслідування. До того ж, протягом виключення йому було запропоновано альтернативну схему навчання, і хоча запропоновані предмети не покривали усю сукупність національної навчальної програми, вони були прийнятними з огляду на те, що період виключення продовжував вважатись тимчасовим і мав завершитись одночасно з розслідуванням. Проте ситуація була б інакшою, якби учень у віці обов'язкової шкільної освіти був остаточно виключений із закладу без можливості проходити після цього у іншій школі навчання на повний час, відповідно до національної шкільної програми.

с. Вислання і видворення

36. Переривання навчання, спричинене висланням, не вважається таким, що суперечить статті 2 Протоколу № 1. Якщо вислання з країни перебування перешкоджає зацікавленій особі продовжувати здобувати освіту, то цей захід сам по собі не може становити порушення права на освіту у розумінні статті 2 Протоколу № 1 (див. рішення Комісії *Sorabjee проти Сполученого Королівства*, *Jaramillo проти Сполученого Королівства*, *Dabhi проти Сполученого Королівства*).

37. Водночас, видворення заявника-роми із займаної їм ділянки попри те, що його онуки ходили до школи по сусідству з їхнім помешканням на ділянці заявника, не становило порушення статті 2 Протоколу № 1. Дійсно, заявник не обґрунтував свою скаргу про те, що його внуків практично було позбавлено права на освіту внаслідок запланованого облаштування території (*Lee проти Сполученого Королівства* [ВП]).

7. Здоров'я

38. Відставання у реінтеграції дітей, помилково діагностованих як хворих на лепру і через це виключених зі школи, становить порушення статті 2 Протоколу № 1, оскільки таке відставання і освіті не було пропорційне до переслідуваної законної мети (*Memlika проти Греції*). Хоча влада і зобов'язана вжити належних заходів задля уникнення будь-якого ризику зараження, аби захистити здоров'я дітей і шкільних учителів, проте державні органи мають сумлінно і невідкладно забезпечити узгодження захисту інтересів громади і інтересів осіб, котрі підпадають під такі заходи.

С. Дискримінація у доступі до освіти

39. Якщо держава застосовує різне ставлення під час реалізації особою своїх прав на підставі статті 2 Протоколу № 1, то може постати проблема з точки зору статті 14 Конвенції.

Стаття 14 Конвенції – Заборона дискримінації

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою. »

Ключові слова HUDOC

Discrimination (14) – Situation comparable (14) – Justification objective et raisonnable (14)

40. Аби різниця у ставленні не вважалась дискримінаційною, вона повинна переслідувати законну мету. У *Бельгійській мовній справі* Суд мав дослідити неможливість для дітей, котрі жили у фламандській зоні і рідною мовою яких була французька, навчатися цією мовою, у той час, як діти, котрі жили у франкомовній зоні і рідною мовою яких була фламандська, могли навчатися своєю мовою. Суд вирішив, що цей захід запроваджувався не в інтересах шкільних установ з адміністративних чи фінансових причин, а був породжений виключно міркуваннями, пов'язаними з мовним питанням (§ 32, стор. 70). Тому Суд дійшов висновку про порушення статті 2 Протоколу № 1 в сукупності зі статтею 14 Конвенції.

41. Аби відповідати вимогам статті 14, не достатньо існування законної мети. Різниця у ставленні має бути також пропорційною щодо цієї мети. Наприклад, коли Суд вивчав зміни у системі вступу до університету, він дійшов висновку про порушення статті 14 в сукупності зі статтею 2 Протоколу № 1, хоча ці зміни і були спрямовані на швидке поліпшення вищої освіти. Суд вирішив, що через непередбачуваність у застосуванні і відсутність будь-яких коригувальних заходів, запровадження нової системи не було пропорційним щодо цієї мети (*Altınay проти Туреччини*, § 60).

1. Особи з обмеженими можливостями

42. З точки зору статті 2 Протоколу № 1 окремо Комісія вирішила, що існує і постійно зростає тенденція вважати, що діти з обмеженими можливостями мають наскільки це можливо виховуватись разом зі своїми ровесниками. Проте, такий підхід не може застосовуватись стосовно усіх дітей з обмеженими можливостями, і тому за компетентними органами слід залишити широку можливість ухвалення рішень щодо оптимального використання ресурсів, виділених їм задля інтересів дітей з обмеженими можливостями загалом. Суд нещодавно зазначив у справі, яка стосувалась статті 14 і статті 2 Протоколу № 1 в сукупності, що до його компетенції не входить визначення заходів, котрі слід запровадити, аби відповісти на освітні потреби дітей з обмеженими можливостями. Дійсно, національні органи, завдяки безпосередньому контакту з активними силами своєї країни, в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародні судді, аби висловлюватись щодо становища і місцевих потреб (*Çat проти Туреччини*, § 66). Проте, державні органи мають бути особливо уважними стосовно впливу обраних засобів на найуразливіші категорії осіб (*idem*, § 67).

43. На думку Комісії, друге речення статті 2 Протоколу № 1 не зобов'язує приймати дитину, котра страждає на тяжке розумове відставання, до приватної неспеціалізованої школи, а не до спеціалізованої школи для дітей з обмеженими можливостями, у якій їй пропонували місце (*Graeme проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії). Також було вирішено, що стаття 2 Протоколу № 1 не зобов'язує приймати дитину, котра страждає на тяжке порушення слуху, до класичної школи (за рахунок підвищення освітніх цілей або на шкоду іншим учням), а не до спеціалізованої школи (*Klerks проти Нідерландів*, рішення Комісії). Використання державних ресурсів і коштів також було причиною для висновку, що відмова спорудити ліфт у початковій школі, аби полегшити доступ на горішні поверхи для учня, котрий страждав на м'язову дистрофію, не становить порушення статті 2 Протоколу № 1 як окремо, так і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (*McIntyre проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії). У тому ж сенсі відмова школи, котра не мала належних ресурсів, прийняти дитину з обмеженими можливостями, не може як така вважатись недотриманням державою своїх зобов'язань за статтею 2 Протоколу № 1 до Конвенції або ж систематичним нехтуванням правом данної особи на освіту через її неповносправність (*Kalkanlı проти Туреччини* (déc.)).

44. У справі *Sanlısoy проти Туреччини* (déc.) заявник скаржився на те, що зазнав дискримінаційного порушення свого права на освіту через аутизм. Вивчивши обставини справи і становище неповнолітньої особи, Суд вирішив, що у даному випадку не йдеться про систематичне нехтування правом заявника на освіту через аутизм або про недотримання державою своїх зобов'язань за статтею 2 Протоколу № 1 в сукупності зі статтею 14 Конвенції. Тому заява була залишена без задоволення.

45. Проте Суд підкреслив, що має брати до уваги розвиток міжнародного і європейського права і реагувати, наприклад, на можливість досягнення консенсусу на цих рівнях щодо норм, над досягненням яких слід працювати. У зв'язку з цим Суд відзначив важливість основоположних принципів загальності і недискримінування у реалізації права на освіту, котрі неодноразово підкреслювались у міжнародних документах. Водночас Суд підкреслив, що інклюзивна освіта визнана найвідповіднішим засобом для гарантування цих основоположних принципів (*Çat проти Туреччини*, § 64; *Sanlısoy проти Туреччини* (déc.), § 59). Стаття 14 Конвенції має прочитуватись у світлі вимог згаданих документів і з огляду на розумні облаштування, під якими маються на увазі «необхідні і належні зміни і пристосування, котрі не передбачають створення диспропорційного або непотрібного тягара, залежно від потреб у даній ситуації», і на котрі особи з обмеженими можливостями мають право очікувати, аби мати гарантоване «здійснення або реалізацію, на підставі рівності з іншими, усіх прав людини і усіх основоположних свобод» (стаття 2 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю). Такі розумні

облаштування дозволяють виправити фактичну нерівність, котра без належного виправдання становить дискримінацію (*Çam проти Туреччини*, § 65; *Sanlısoy проти Туреччини* (déc.), § 60).

46. У справі *Çam проти Туреччини* відмова прийняти до консерваторії незрячу особу, яка успішно пройшла вступний конкурс, становила порушення статті 14 в сукупності зі статтею 2 Протоколу № 1. Компетентні державні органи жодним чином не намагались встановити потреби заявниці і не вказали, яким чином її неповносправність може становити перешкоду для музичної освіти. Вони також не намагались запровадити особливі пристосування, аби задовольнити педагогічні потреби, котрі могла спричинити неповносправність заявниці.

2. Адміністративний статус і громадянство

47. У справі *Ponomaryovi проти Болгарії* Суд мав розглядати випадок двох учнів, громадян Росії, які жили у Болгарії разом з матір'ю, але не мали постійного дозволу на проживання. Хоча середня освіта у Болгарії безкоштовна, ці учні через свій адміністративний статус мали сплачувати вартість навчання. Зацікавлені особи не перебували у становищі осіб, котрі прибули до країни нелегально і згодом бажали б скористатись державними послугами, у тому числі й безкоштовною шкільною освітою. Навіть якщо вони через недбалість втратили дозвіл на постійне проживання, влада по суті не заперечувала проти того, аби вони залишались на національній території і ніколи не планувала вислати їх. Проте болгарські державні органи жодним чином не взяли до уваги їхнє становище. У будь-якому випадку, законодавство не передбачало схеми звільнення від сплати вартості навчання. Відповідно, враховуючи важливість середньої освіти, Суд дійшов висновку, що накладений на цих двох учнів обов'язок сплачувати вартість навчання через їхнє громадянство і імміграційний статус становив порушення статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Протоколу № 1.

3. Етнічне походження

48. Суд у численних справах мав розглядати труднощі, пов'язані зі шкільною освітою дітей-ромів у багатьох державах Європи (*D.H. і Інші проти Республіки Чехія* [ВП], § 205). Через мінливість їхнього життя і постійну відірваність від суспільства, вони становлять особливу меншину, котра перебуває у несприятливому і уразливому становищі. Тому вони потребують особливого захисту, який поширюється також і на освітню галузь (*ibidem*, § 182).

49. Через таку уразливість держави мають застосовувати до них диференційоване ставлення, приділяючи особливу увагу їхнім потребам, а відповідні державні органи мають сприяти вступу до школи дітей ромського походження навіть у випадках, коли відсутні певні необхідні адміністративні документи (*Sampanis і Інші проти Греції*, § 86).

50. Проте самого лише залучення дітей ромського походження до шкільної освіти не достатньо для того, аби дійти висновку про дотримання статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 2 Протоколу № 1. У зв'язку з цим Суд неодноразово посилався на звіти Європейської комісії проти расизму і нетерпимості (ECRI) (*Oršuš і Інші проти Хорватії* [ВП]; *D.H. і Інші проти Республіки Чехія* [ВП]). Залучення до шкільної освіти має здійснюватись також за належних умов. Суд визнав, що зараховуючи цих дітей, котрі мають особливі освітні потреби, до спеціальних шкіл, держава повинна працювати над віднайденням оптимального для них рішення (*ibidem*, § 198). Також тимчасове зарахування дітей до окремого класу на тій підставі, що вони недостатньо володіють мовою викладання, не є автоматично таким, що суперечить статті 14 (*Oršuš і Інші проти Хорватії* [ВП], § 157). Водночас, у Європі існує тривала традиція необґрунтованого зарахування дітей ромського походження до спеціалізованих класів (*Horváth і Kiss проти Угорщини*, § 115). Тому подібні заходи мають супроводжуватись достатніми гарантіями, котрі дозволили б державі належно врахувати особливі потреби цих дітей (*D.H. і Інші проти Республіки Чехія* [ВП], § 107; *Sampanis і Інші проти Греції*, § 103). Таке рішення має бути прозорим і обґрунтованим чітко визначеними критеріями, а не самим лише етнічним

походженням (*ibidem*, § 89; *Oršuž i Інші проти Хорватії* [ВП], § 182). Зрештою, ці заходи не можуть вважатись розумними і пропорційними, якщо внаслідок їх застосування поглиблюється труднощі дітей-ромів і постає загроза для їхнього наступного особистісного розвитку, замість того, щоб сприяти вирішенню їхніх справжніх проблем, допомогти їм згодом інтегруватись до звичайних шкіл і розвинути в них навички, які полегшили б їм життя поміж населенням, яке належить до більшості (*D.H. i Інші проти Республіки Чехія* [ВП], § 207). Не достатньо самої лише відсутності наміру дискримінувати. Держави несуть позитивне зобов'язання вживати ефективних заходів, спрямованих проти сегрегації (*Lavida i Інші проти Греції*, § 73).

III. Повага до прав батьків

Стаття 2, друге речення, Протоколу № 1

« (...) Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань. »

Ключові слова HUDOC

Respect des convictions religieuses des parents (P1-2) – Respect des convictions philosophiques des parents (P1-2)

A. Сфера застосування

51. Право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань спирається на основоположне право на освіту. Тому батьки не можуть посилатись на свої переконання, аби відмовити дитині у праві на освіту (*Konrad i Інші проти Німеччини* (déc.)).

52. Поняття «батьки» Суд застосовує переважно у широкому значенні, не обмежуючись батьком і матір'ю, а зараховуючи до нього принаймні дідів і бабусь (*Lee проти Сполученого Королівства* [ВП]). Натомість діти, про навчання котрих йдеться, не можуть стверджувати, що є потерпілими від порушення прав, гарантованих другим реченням статті 2 Протоколу № 1 (*Eriksson проти Швеції*, § 93).

53. Дієслово «поважати» означає значно більше, ніж «визнавати» або «враховувати». Окрім радше негативного зобов'язання, воно покладає не державу і певне позитивне зобов'язання (*Campbell i Cosans проти Сполученого Королівства*, § 17). Щодо слова «переконання» окремо, то воно не є синонімом до слів «думка» і «ідеї». Воно застосовується до поглядів, котрі досягли певного рівня глибини, серйозності, послідовності і важливості (*Valsamis проти Греції*, §§ 25 і 27). Тому відмова батьків від застосування до їхньої дитини тілесних покарань була визнана такою, що відноситься до світоглядних переконань (*Campbell i Cosans проти Сполученого Королівства*, § 36).

54. Стаття 2 Протоколу № 1 застосовується до усього загалу освітніх дисциплін, а не тільки до викладання релігії. Уроки статевого або етичного виховання теж належать до сфери дії статті 2 Протоколу № 1 (*Jimenez Alonso i Jimenez Merino проти Іспанії*; *Dojan i Інші проти Німеччини* (déc.); *Appel-Irrgang i Інші проти Німеччини* – див. вище параграф 51).

55. Це положення стосується водночас як змісту навчання, так і способу, у який воно здійснюється. Так стаття 2 Протоколу № 1 застосовується також до обов'язку брати участь в урочистій ході у святковий день поза межами школи. Подив Суду викликало те, що від учнів

вимагалось брати участь у таких заходах під загрозою остаточного виключення. Водночас, Суд дійшов висновку, що такі вшанування подій національного значення своєрідно служать як пацифістським цілям, так і громадському інтересу, і що сама лише присутність військових у деяких моментах ходи не змінювала їхній характер. Окрім того, покладений на учнів обов'язок не позбавляв їхніх батьків права надати дітям пояснення і поради у напрямку, відповідному до власних релігійних і світоглядних переконань (*Efstратиоу проти Греції*, § 32; *Valsamis проти Греції*, § 31).

56. Визначення і упорядкування навчальної програми в принципі належать до компетенції держав-учасниць (*ibidem*, § 28), і ніщо не перешкоджає тому, аби вони містили інформацію і знання, котрі мають релігійний і світоглядний характер. (*Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проти Данії*, § 53).

В. Можливість звільнення від навчання

57. Іноді батьки посилаються на повагу до своїх релігійних переконань, аби виправдати своє рішення надавати дітям освіту вдома. У зв'язку з цим Суд встановив відсутність консенсусу між державами-учасницями стосовно обов'язкового відвідування початкової школи. У той час, як деякі держави дозволяють домашнє навчання, інші вимагають запису дітей до приватних або державних закладів. Тому Суд вирішив, що до можливості розсуду держави належить відповідь на питання про те, що не лише набуття знань, але й інтеграція у суспільство і пов'язаний з цим перший досвід є засадовими цілями навчання у початковій школі, і що навчання вдома не може забезпечити досягнення цих цілей на такому ж рівні, навіть якщо воно дозволяє отримати такий самий рівень знань, як і у початковій школі. Водночас, Суд визнав таким, що відповідає його власній практиці щодо важливості плюралізму для демократії, мотивування, що підкреслює загальний інтерес суспільства щодо запобігання появі паралельних спільнот, заснованих на окремих світоглядних переконаннях, і щодо інтеграції меншин до суспільства. Тому він залишив без задоволення як вочевидь необґрунтовану скаргу стосовно відмови дозволити батькам навчати дітей вдома (*Konrad і Інші проти Німеччини* (déc.)).

58. Іноді задля поваги до світоглядних поглядів батьків необхідно, аби учні мали можливість бути звільненими від певних уроків. У справі *Folgerø і Інші проти Норвегії* [ВП] (§§ 95-100) відмова повністю звільнити учнів державних початкових шкіл від предмету «Християнство, релігія і філософія» становила порушення статті 2 Протоколу № 1. Дійсно, не лише кількісні, але й якісні відмінності відрізняють викладання християнства від викладання інших релігій і світоглядних уявлень. Звичайно ж, існувала можливість часткового звільнення, але вона стосувалась тільки уроків християнської практики, а не знань, які мали надаватись. Тому таку відмінність було не лише важко застосувати, але й скоріш за все було помітно зменшено практичний характер права на часткове звільнення як такого. Така система могла накладати на відповідних батьків тяжке навантаження і неналежно створювати ризик для їхнього приватного життя, і тому ймовірно, що загроза конфлікту знеохочувала їх клопотати про згадане звільнення.

59. Водночас, можливість звільнення не має бути систематичною. У справі *Dojan і Інші проти Німеччини* (déc.) до програми початкової школи входило обов'язкове статеве виховання. Школа з рівномірними проміжками часу мала влаштовувати театралізовані вистави, аби привернути увагу учнів до проблеми сексуального насилля щодо дітей. Водночас, вона традиційно влаштовувала святкування з нагоди карнавалу. Діти, котрі не бажали брати в них участь, могли брати участь у інших заходах. Заявники перешкоджали своїм дітям брати участь у деяких або усіх згаданих заходах, і на них за це наклали штраф, котрий через те, що обоє батьків відмовились його сплачувати, був перетворений на покарання у вигляді позбавлення волі. Суд вирішив, що дані уроки статевого виховання передбачали нейтральну передачу знань

про розмноження, контрацепцію, вагітність і пологи на основі наукових знань і освітніх норм, що відповідали законодавчим положенням і підзаконним актам, а також складеним на їхній основі навчальним програмам. Театралізовані вистави відповідали принципам плюралізму і об'єктивності. Щодо святкувань, організованих з нагоди карнавалу, то вони не супроводжувались жодною релігійною діяльністю, а тим, хто не хотів брати в них участь, пропонувались інші заходи. Отже, відмова звільнити дітей від уроків і заходів, котрі батьки вважали такими, що суперечать їхнім релігійним переконанням, не суперечила статті 2 Протоколу № 1. У такому ж сенсі Суд вирішив, що включення до навчальної програми обов'язкових уроків світської етики, без можливості бути звільненими від них, входило до можливості розсуду, наданої державам статтею 2 Протоколу № 1 (*Appel-Irrgang i Inwi proum Німеччини*).

60. Хоча іноді потрібно підпорядковувати інтереси окремих осіб інтересам громади, проте необхідно забезпечити рівновагу, котра гарантувала б меншинам справедливе ставлення і запобігала б будь-яким зловживанням домінуючим становищем (*Valsamis proum Греції*, § 27). Наприклад, Суд вирішив, що відведення у навчальній програмі більшої частини часу для ісламу у тому вигляді, у якому його практикує і тлумачить більшість населення Туреччини, порівняно з іншими його міноритарним інтерпретаціям і іншим релігіям і світоглядним системам, не може саме по собі вважатись порушенням принципів плюралізму і об'єктивності або створювати ризик релігійного навернення. Водночас, беручи до уваги особливості такої концепції, як алевізм, порівняно з суннітською концепцією ісламу, зацікавлені особи могли правомірно вважати, що умови викладання предмету «Релігійна культура і знання про мораль» могли спричинити для їхніх дітей конфлікт відданості між школою і власними цінностями. У цьому контексті є необхідною належна система звільнення від цих уроків (*Mansur Yalçin i Inwi proum Туреччини*, §§ 71-75). Проте оскільки у такому випадку батьки мали повідомити шкільне керівництво про свої релігійні або світоглядні переконання, ця можливість ставала неналежною з точки зору забезпечення поваги до їхньої свободи переконання, тим більше, що за відсутності будь-якого чіткого правового документу державні органи завжди мали можливість відмовити у клопотанні про звільнення від уроків (*Hasan i Eylem Zengin proum Туреччини*, §§ 75-76).

С. Зовнішні релігійні символи

61. Друге речення статті 2 Протоколу № 1 забороняє державам переслідувати мету релігійної пропаганди, котру можна вважати такою, що не поважає релігійні і світоглядні переконання батьків (*Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen proum Данії*, § 53). Водночас Суд також вирішив, що наявність розп'яття у класних кімнатах державних шкіл не спричиняє порушення статті 2 Протоколу № 1. Він вирішив, що хоча підзаконні акти, приписуючи наявність розп'яття, котре безсумнівно відсилає до християнства, дійсно створює для цієї релігії, яка є мажоритарною у країні, домінуючу видимість у шкільному середовищі, проте цього ще не достатньо, аби вважати, що має місце релігійна пропаганда з боку держави. Розп'яття на стіні є переважно пасивним символом, вплив якого на учнів не можна порівнювати із впливом дидактичних промов або участю у релігійній діяльності. Наслідки підвищеної видимості, котрі присутність розп'яття створювало для християнства у шкільному середовищі, повинні оцінюватись з огляду на те, чи поєднуються вони із обов'язковим викладанням християнства, і чи держава одночасно відкриває шкільний простір для інших релігій (*Lautsi i Inwi proum Імнії* [ВП], §§ 71-76).

62. Зрештою, держава виконує роль безстороннього арбітра і повинна з великою пильністю стежити за тим, аби виявлення учнями своїх релігійних вірувань всередині шкільного закладу не перетворювалось на демонстративний акт, котрий здатен стати джерелом тиску і виключення з громади. Тому заборона заходити до шкільного закладу для дівчат, які носять запинало, не становить порушення статті 2 Протоколу № 1, оскільки не позбавляє батьків

можливості зорієнтувати дітей у тому напрямку, який відповідав би їхнім релігійним або світоглядним переконанням, і за умови, що така заборона є передбачуваною і пропорційною. (*Köse i Інші проти Туреччини*). Те ж стосується подібних випадків у сфері вищої освіти (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП]).

Перелік цитованих справ

Цитована у даному довіднику практика Суду стосується ухвалених ним рішень щодо суті і щодо прийнятності, а також рішень і звітів Європейської комісії з прав людини («Комісія»).

Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

У електронній версії довідника гіпер-посилання цитованих справ відсилають до бази даних HUDOC (<<http://hudoc.echr.coe.int>>), котра надає доступ до практики Суду (рішень і постанов Великої Палати, палат і комітетів, комунікованих справ, дорадчих думок і витягів із юридичних документів у Інформаційних повідомленнях з практики Суду), Комісії (рішення і звіти), а також до резолюцій Комітету Міністрів.

Суд постановляє свої рішення і постанови двома офіційними мовами - французькою і/або англійською. База даних HUDOC надає, окрім того, доступ до перекладів більш ніж тридцятьма неофіційними мовами деяких основних справ Суду. Вона містить також посилання на деякі збірки юриспруденції, розміщені в Інтернеті третіми особами.

—А—

Affaire « relative à certains aspects du régime linguistique de l'enseignement en Belgique »

(«Бельгійська мовна справа») (щодо суті), 23 липня 1968 року, série A № 6

Ali проти Сполученого Королівства, № 40385/06, 11 січня 2011 року

Altınay проти Туреччини, № 37222/04, 9 липня 2013 року

Appel-Irrgang і Інші проти Німеччини (déc.), № 45216/07, CEDH 2009

Arslan проти Туреччини (déc.), № 31320/02, 1 червня 2006 року

—С—

C. P. проти Сполученого Королівства (déc.), № 300/11, 6 вересня 2016 року

Çam проти Туреччини, № 51500/08, 23 лютого 2016 року

Campbell і Cosans проти Сполученого Королівства, 25 лютого 1982 року, série A № 48

Catan і Інші проти Молдови і Росії [ВП], №№ 43370/04 і 2 інших, CEDH 2012 (витяги)

Кіпр проти Туреччини [ВП], № 25781/94, CEDH 2001-IV

Çiftçi проти Туреччини (déc.), № 71860/01, CEDH 2004-VI

—D—

D.H. і Інші проти Республіки Чехія [ВП], № 57325/00, CEDH 2007-IV

Dabhi проти Сполученого Королівства, № 28627/95, рішення Комісії від 17 січня 1997 року

Dojan і Інші проти Німеччини (déc.), №№ 319/08 і 4 інших, 13 вересня 2011 року

Durtmaz і Інші проти Туреччини (déc.), №№ 46506/99 і 3 інших, 4 вересня 2001 року

—E—

Efstathiou проти Греції, 18 грудня 1996 року, Recueil des arrêts et décisions 1996-VI
Epistatu проти Румунії, № 29343/10, 24 вересня 2013 року
Eriksson проти Швеції, 22 червня 1989 року, série A № 156
Étudiants étrangers проти Сполученого Королівства, №№ 7671/76 і 14 інших, рішення Комісії від 19 травня 1977 року, Décisions et rapports 9

—F—

Fayed проти Сполученого Королівства, 21 вересня 1994 року, série A № 294-B
Folgerø і Інші проти Норвегії [ВП], № 15472/02, CEDH 2007-III

—G—

Georgiou проти Греції (déc.), № 45138/98, 13 січня 2000 року
Golder проти Сполученого Королівства, 21 лютого 1975 року, série A № 18
Graete проти Сполученого Королівства, № 13887/88, рішення Комісії від 5 лютого 1990 року

—H—

Hasan і Eylem Zengin проти Туреччини, № 1448/04, 9 жовтня 2007 року
Horváth і Kiss проти Угорщини, № 11146/11, 29 січня 2013 року

—I—

İrfan Temel і Інші проти Туреччини, № 36458/02, 3 березня 2009 року

—J—

Jaramillo проти Сполученого Королівства, № 24865/94, рішення Комісії від 23 жовтня 1995 року
Jimenez Alonso і Jimenez Merino проти Іспанії (déc.), № 51188/99, CEDH 2000-VI

—K—

Kalkanlı проти Туреччини, № 2600/04, 13 січня 2009 року
Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проти Данії, 7 грудня 1976 року, série A № 23
Klerks проти Нідерландів, № 25212/94, рішення Комісії від 4 липня 1995 року, Décisions et rapports 82
Kök проти Туреччини, № 1855/02, 19 жовтня 2006 року
Köse і Інші проти Туреччини (déc.), № 26625/02, CEDH 2006-II
Konrad і Інші проти Німеччини (déc.), № 35504/03, CEDH 2006-XIII

—L—

Lautsi і Інші проти Італії [ВП], № 30814/06, ECHR 2011
Lavida і Інші проти Греції, № 7973/10, 30 травня 2013 року
Lee проти Сполученого Королівства [ВП], № 25289/94, 18 січня 2001 року
Leyla Şahin проти Туреччини [ВП], № 44774/98, CEDH 2005-XI

—M—

Mansur Yalçın і Інші проти Туреччини, № 21163/11, 16 вересня 2014 року
McIntyre проти Сполученого Королівства, № 29046/95, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року
Memlika проти Греції, № 37991/12, 6 жовтня 2015 року
Mürsel Eren проти Туреччини, № 60856/00, CEDH 2006-II

—O—

O’Keefe проти Ірландії [ВП], № 35810/09, CEDH 2014 (витяги)
Oršuš і Інші проти Хорватії [ВП], № 15766/03, CEDH 2010
Ostanoğlu і Kocabaş проти Швейцарії, № 29086/12, CEDH 2017

—P—

Popotaruovi проти Болгарії, № 5335/05, CEDH 2011

—S—

Sampanis і Інші проти Греції, № 32526/05, 5 червня 2008 року
Sanlısoy проти Туреччини (dés.), № 77023/12, 8 листопада 2016 року
Sorabjee проти Сполученого Королівства, № 23938/94, рішення Комісії від 23 жовтня 1995 року
Sulak проти Туреччини, № 24515/94, рішення Комісії від 17 січня 1996 року, Décisions et rapports 84

—T—

Tarantino і Інші проти Італії, №№ 25851/09 і 2 інших, CEDH 2013 (витяги)
Timichev проти Росії, №№ 55762/00 і 55974/00, CEDH 2005-XII

—V—

Valsamis проти Греції, 18 грудня 1996 року, Recueil des arrêts et décisions 1996-VI
Velyo Velev проти Болгарії, № 16032/07, CEDH 2014 (витяги)
Verein Gemeinsam Lernen проти Австрії, № 23419/94, рішення Комісії від 6 вересня 1995 року, Décisions et rapports 82

—W—

Whitman проти Сполученого Королівства, № 13477/87, рішення Комісії від 4 жовтня 1989 року

—X—

X. проти Австрії, № 5492/72, рішення Комісії від 16 липня 1973 року

X. проти Сполученого Королівства, № 8844/80, рішення Комісії від 9 грудня 1980 року,
Décisions et rapports 23